

Missugune see taeva tütar õieti oli?

Piret Jaaks. Taeva tütreid. Tallinn: Varrak, 2023. 268 lk.

Piret Jaaksi romaan „Taeva tütreid” võitis mullusel Eesti Kirjanike Liidu romaani-võistlusel III koha. Olen juba otsinud põhjendust sellele, miks raamat ei ole tervikuna õnnestunud: võistlusele esitatakse ikkagi käsikirjad ning enne väljaandmist võiks autoritel olla rohkem aega tekste vahepeal tekkinud distantsilt veel kord rahulikult üle vaadata ja vajadusel ümber kirjutada.¹ Mul oli lugemist lõpetades tunne, et loetu on pigem stsenaarium mõne rohkem lahtikirjutatud osaga, ent ka autorile endale on peategelane kahjuks võõraks jäänud.

Seejuures on kõik see, millest romaan kõneleb, äärmiselt oluline ja päevakajaline: raamatu keskmes on ühe rahvuse tagakiusamine, armeenlaste genotsiid veidi üle saja aasta tagasi, mil Osmanite riik Esimese maailmasõja ajal süstemaatiliselt deporteeris ja hukkas oma armeenlastest elanikke. Ilmasõja alates langesid armeenlased ühtlasi suurriikide huvikonflikti ohvriks. Kokku hukkus umbes poolteist miljonit armeenlast. „Taeva tütarde” prototüüp, Haapsalust pärit baltisakslasest

misjonär Anna Hedvig Büll (1887–1981) aitas Kiliikias surmast pääseda väga paljudel orbudel, aga ka naistel, ning rändas hiljem nendega koos Süüriasse Alepposse. Jaana Davidjants on Jaaksi romaani arvustades² toonud välja mitmeid teoses riivatud olulisi aspekte: vägivalda kujutamise raskust, genotsiidi soolistatust, naismisjonäride või üldse naiste väljajätmist ajalookirjutusest, ehkki just naissoost abilisi ja „emasid” sellises olukorras vajati, samuti asjaolu, et peategelane oli üks XX sajandi alguse „uusi” naisi. Nii Davidjants kui ka Holger Kaints³ on osutanud sellele, kui võrd sarnanevad rohkem kui sada aastat vanad sündmused maailmas praegu toimuvaga – nii et raamat puudutab lugejat paratamatult, olgu haakuvaks mõtteks siis see, kuidas Venemaa mõrvab ja küüditab praegu Ukraina lapsi, sõda üldse või olukord Lähis-Idas. Suurriikide huvisfääri jäävate rahvaste saatused lähevad meile juba ajalooliselt korda, sest oleme ise selles rollis olnud. Tähtsad on ka küsimused, kuidas valust üldse kirjutada, kui sellest ei saa rääkida, kuna sõnadest jääb justkui puudu, või milline oleks selline kirjutamisviis, mis aitab trauma ja šokiga toime tulla ilma lugejat halvamata. Romaanikangelanna Hedvig küsib neidsamu küsimusi, mida saab ja tuleb küsida praegu: „Kas see on toimunud kogu maailma silme

¹ V. Valme, E-M. Talivee, Eesti romaan 2023: suunaga minevikku. – Looming 2024, nr 3, lk 387–400.

² J. Davidjants, Naismisjonäride rääkimata lugu. – Vikerkaar 2024, nr 1–2, lk 166–169.

³ H. Kaints, Genotsiidi tunnistaja. – Looming 2024, nr 2, lk 273–275.

all? [---] Kõik räägivad sellest. Miks ometi midagi ei tehtud?” (Lk 155) Samuti vastab ta oma tegudega – noor naine on ainult teatava mõjuvõimuga, see-eest jätkub tal südikust üritada midagi muuta – küsimusele, mida saaks praegu teha. Igasugusest toetusest võib abi olla, kunagi ei tea, mis natukegi aitab.

Agas ma siis nurisen? Osalt on Kaints küsinud samu küsimusi, mis mindki lugedes vaevasid (kohati ebaõnnestunud dialoog, peatükkide ebaühtlus, religioosuse küsitav kujutamine). Ent tegelane on jäänud autorile kaugeks võib-olla just seetõttu, et tema lugu on varem korduvalt ja mitmel viisil jutustatud ning kirjanik ei ole leidnud viisi teha seda uut moodi. Raamatu järelsõnas osutab Jaaks, et Anna Hedvig Bülli elu ei ole „rääkimata lugu”, ehkki eestlastele on see ilmselt vähe tuttav. Bülli mälestatakse Haapsalu linnaruumis ja raekojas, kus tal on koht linna ajaloo püsinäitusel. Tema sünnikodu seinal Kooli tänaval, kus praegu asub Iloni Imedemaa (mis jutustab omakorda ühe sõja jalgu jäänud lapse lugu), on 1989. aastast Armeenia-Eesti kultuuriseltsi eestvõtmisel eesti- ja armeeniakeelne mälestustahvel. 2014. aastal avati Haapsalu Promenaadil kolmekeelne Armeenia ristikivi hatškar, mille pühendasid Büllile Eesti armeenlased. Jaaks viitab järelsõnas ka armeenia filoloogi, kirjaniku ja tõlkija Aleksander Aslanjani artiklile „Anna-Hedwig Büll. Katked elulookirjeldusest koos kommentaaridega”, mis on haarav, arhiiviallikaid tundlikult tõlgendav lugemine.⁴

Armeenia riik ei ole oma orvukeste Põhjamaalt pärit kasuemasid unustanud. Dokumentaalfilm „Päästekaart” („Map

of Salvation”, 2015), mis on pühendatud genotsiidi 100. aastapäevale, jutustab seda tunnistanud naismisjonäridest – peale Bülli taanlannadest Maria Jacobsenist ja Karen Jeppet, norralannast Bodil Biørnist ja rootslannast Alma Johanssonist. Nad on jäädvustatud postmarkidele ja neile on püstitatud mälestusmärke. Kasuemas tegid hiljem ise palju selleks, et kohutavaid aastaid ja tegusid kunagi ei unustataks, ehk kirjutasid ja jutustasid nendest. Büllgi on kirjutanud mälestusi.

Vahest ongi romaani õnnestumisele takistuseks saanud see, et Bülli kohta on keeruline midagi uut öelda, kui tahta jääda nii prototüübi- ja allikalähedaseks, nagu Jaaks seda soovib. Ajaloolane Svante Lundgren ütleb „Päästekaardis” ühe episoodi kohta Bülli elus: praegu ei ole teada, mis siis juhtus, kuidas see asi tal õnnestus. Ajaloolane saab nii öelda. Kas kirjanik ka saab? Ent kirjanik ongi justkui kahtlema hakanud, kui kaugemale ta võib minna.

Loomulikult tekitab see lugejas ja/või arvustajas kihku ise uurida, milline võis Büll inimesena olla. Armeenia lühifilmis „Anna Hedvig Büll. Viimane palve” („Anna Hedvig Büll: The Last Prayer”, 2016) mainitakse noore misjonäri diplomaatilisi ja keelelisi andeid, samuti äri-vaistu: Aleppos rajas ta käsitööettevõtte ja poe armeenia käsitöö müümiseks, mis tagas põgenikele väikese sissetuleku. Ta osales hoonete ja veevarustussüsteemi rajamisel – insener oli ka tema vaimne isa Ivan Kargel⁵ ning filmiski räägitakse sellest, kuidas Büll ehitas Aleppos koos põgenikega neile hurtsikute asemel eluhoone. Vilksatab rehepplikku leidlikkust: lühifilmis tsiteeritud Marie (Nurzia) Levonjani mälestuste järgi muutis Büll kirikuraamatut armeenlaste kirikulist kuuluvust. Eluloofilmid on paratamatult kronoloogilised ja võib-olla jääb neis pisut domineerima

⁴ A. Aslanjan, Anna-Hedwig Büll. Katked elulookirjeldusest koos kommentaaridega. – Läänemaa Muuseumi toimetised XIII. Haapsalu: Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2010, lk 117–148. Vene keelest tõlkinud Inge Davidjants.

⁵ Samas, lk 137–138, 142.

lõpp ehk pilt eakast mälestustesse süvenenud pühakirja lehitsevast naisest. „Taeva tütarde” järelsõnas autorilt tänuõnu pälvinud Ene Pajula on aga oma ajaleheartiklis tsiteerinud ühe orvukese mälestust Büllist, kes kangastub blondi Jeanne d’Arcina (mälestus on küll ekslik dateeringu poolest – Büll ei olnud siis veel Marashis): „Oli aasta 1909. Türgi sultani ike rõhus armeenia rahvast. Marashi linnas käis järjekordne pogromm, eljalikult tapeti armeenia lapsi ja täiskasvanuid. Kiriku õuel tungles kuni neli tuhat naist-last, et pühakotta paku pääseda. Korraga ronis kirikut ümbritsevale müürile heledapäine neiu ja needis sealte valjuhäälselt kaitsetuid inimesi ründavaid türklasi: „Värisege, türklased! Jumal näeb seda kõike!” Siis aga leidis ta lahtise kivi ja viskas ründajate sekka, ärgitades teisi armeenia naisi vastu hakkama. Need asusidki kive loopima, hoides türklasi kuni värava sulgemiseni tagasi. Ja türklased pidid selleks korraks häbiga taanduma. // „Hiljem sain teada, et selle jumalast saadetud tüdruku nimi, kes meid tol korral ja palju kordi edaspidigi päästis, oli Hedvig Büll. Ta oli väga ilus – jumalanna, tõeline jumalanna!”⁶ Romaanis jääb peale pigem tugev kaalutlev toimekus.

Ent usuline külg? Kui mõtlen kirjanuduslike misjonäride peale, kerkivad silme ette Charlotte Brontë romaanist „Jane Eyre” fanaatiline St. John Rivers ja Wilkie Collins’i romaanist „Kuukivi” ülikoomiline Drusilla Clack. Küllap oli ja on misjonäride hulgas palju hoopis neid, kelle soontes voolab maadeavastajate veri, ja misjon on olnud kindlasti võimalus näha kaugeid maid. Usk on olnud miski, millest kinni hoida või millele toetuda, kui juhtub asju, mida silm ei taha tunnista. Anna Hedvig Büll tundubki ühtpidi inimesena, kes omas ajas ei oleks niikuinii mahtunud

raamidesse, mida pakkus naisele ümbritsev tavaelu: ta oli tegudeinimene, seikleja, väga uudishimulik, seejuures sügava sotsiaalse vastutustundega. See on just selline algmaterjal, millest saab võrsuda „uus” naine. Romaanis on ta lisaks tõsikindlalt kinni dialoogis jumalaga, nii et paratamatult tahaksin täpsemalt teada: mis on niisuguse kindla usu allikas ja tugi, kas vankumatu vahekorran jümälaga viib ühekordne valgustus ning edasi toimib kõik tüünelt ja lineaarselt? Ma ei ole selles nii veendunud – isegi St. Johnil olid omad võitlused. Romaani läbiv Hedvigi dialoog emaga kõneleb lapsepõlvtraumast õega, mis jääb unenäoliseks: meenus Oskar Lutsu *alter ego* Andres, kes süütundega mõtleb difteeriasse surnud väikevennale.

Mõni pisiasi raamatus tekitab küsimusi võib-olla ainult minus. Miks on Hedvigil just Põhjamere värvi silmad, kust pärineb selline võrdlus – on see vihje millelegi? Nii palju kui mäletan, ei jõudnud Haapsalus kasvanud, Peterburis ja Saksamaal Malches koolis käinud tegelane romaanis kunagi Põhjamere äärde. Või on mõeldud Põhjalahte, tinast Botniat? Ent sinnagi ei viinud teda tema elutee.

Laste jalad siiski vist ei *pladise* sillutisel (aga võivad pladistada), ihu ei *aura*, kui just saunast ei tulda. Ja lugeja võib teha ühe katse – kuna selle tagajärjel saab märjaks, siis soovitatavalt vannitoas. Heitke selili, teeselde minestust, laske omale kruusitais vett suure hooga näkku läigatada (kuidas lamajale vett näkku läigatada – vahest valada?), aga ärge üldse liigutage. Ehkki mina seda katset läbi ei viinud, kahtlen, kas just viimane osa õnnestub – kas või instinktiivselt peaks teadvusel olev inimene siiski kuidagi reageerima. Aga nimelt sellist eksperimenti on kirjeldatud 83. leheküljel, kus veega kastetud laps simuleerib endiselt ja õnnestunult mittekontaktset.

Miks kodumaalt Hedvigile kirjutav õde tsiteerib Gustav Suitsu luuletust „Laul

⁶ E. Pajula, Haapsalu tüdrukust armeenia emaks. – Õpetajate Leht 4. V 2007, lk 10.

Eestist” Helsingis trükitud luulekogust „Tuulemaa” (1913) – kas võrdlusena armeenia rahvakilluga Osmanite impeeriumis või tõepoolest meelde tuletades Eestit või selle ilma? Niisugused lahti kirjutamata vihjed teevad nõutuks ja tekitavad uudishimu. Lõpuks langeb ju Bülli-õekeste elukaar nooreestlastega kokku, ning näiteks Marie Underist oli Hedvig Büll neli aastat noorem ja suri aasta jagu hiljem. Miks selline umbne vihje kodumaal elavalt õelt, kes pidi niisiis hästi kursis olema eesti nüüdisluulega?

Ma ei loe kuskilt välja, et Eestiga sidunuks Hedvigit just eestlaslik kontekst, ehkki ta eesti keelt oskas; seda on raamatus nimetatud kodumaa keeleks. Eesti oli tema sünni- ja kodumaa, ja raamatus on õnnestunud edasi anda eksootilise ning koduse ümbruse vastandus. Hedvig jäi elu lõpuks ilma oma kambrist, mis romaanis tema unistustes asus mereäärse majas. Tema prototüüp, Haapsalu mudaravila omaniku paljukeelne tütar unustas elu lõpul teised peale armeenia keele: see keel jäi viimaks tema kodumaaks. Bülli ei lubatud

koos repatrieeruvate armeenlastega asuda Aleppost Stalini-järgsesse Armeeniasse. Meenub see vähene, mida tean Kostan Zarjanist (1885–1969), armeenia diasporaakirjanikust ja Lawrence Durrelli sõbrast Korful. Ta põgenes 1914. aastal Konstantinoopolist enne noortürklaste tapatalguid Bulgaariasse, õpetas Jerevani ülikoolis 1922–1924 pärast demokraatliku vabariigi neelamist Nõukogude Liidu poolt, emigreerus siis ja elas Euroopas, Ameerikas ja Lähis-Idas, aga kolis 1963. aastal tagasi Jerevani. Seal anti nõukogude korrale sobivaks toimetatuna (võib-olla autoriga nõu pidamata) välja tema Bostonis ilmunud romaan „Laev mäe otsas” (1943, e k 1987 Boris Kaburi tõlkes) Armeenia vabariigist. Mismoodi elas Zarjan oma viimased eluaastad? Ja tuleb meelde üks teine Hedvig – mismoodi veetis oma elu lõpu-aastad Koidula tütar Hedvig Michelson, kes ei jõudnud või ei saanud 1930. aastatel Leningradist Eestisse kolida?

ELLE-MARI TALIVÉE